

Heller a kollektív trauma elbeszélések fontosságát részben abban látja, hogy „a trauma fennmaradjon, minden generáció elszenvedje. Mert csak akkor univerzális, akkor van érvényessége” (61. old.), vagy ahogy korábban írta: „minél elviselhetetlenebb az emlékezés, annál autentikusabban emlékezünk az elviselhetetlenre” (*Auschwitz és Gulág*, 72. old.). Álláspontja aligha tartható, és a benne rejlő igény teljesíthetetlen: ő is tisztában van azzal, hogy nem lehetséges az „autentikus” emlékezés – amennyiben egyáltalán ezt kellene autentikus emlékezésen értenünk –, de hogyan is lehetne ez a cél? Nem a traumát kell megőrizni az utóknak, és átadni az elviselhetetlen szenvedést, hanem a benne rejlő értéket kell felismerni: az „emberi lényegről” szerzett, valóban felmérhetetlen tudást, amely már elbeszélhető, anélkül hogy elviselhetetlen lenne. Kertész *Sorstalanság* című regényének háttorzongató üzenete a koncentrációs táborok boldogsága, esszéiben pedig e tanulság visszáját mutatja fel: a világ érthető és élhető meg koncentrációs táboroként. A végeredmény ugyanaz: a holokauszt kompatibilis az emberi természettel.

A szöveget tovább olvasva mindinkább szembeötlő, hogy Heller milyen mélyen azonosul a kertészi kérdésközponttal – „HALAD-e ez az ÉLET VALAMILYEN CÉL FELÉ?” (54. old.) – és végső soron a kertészi „holokauszt-identitással”. Heller az *Auschwitz és Gulág* című esszét azzal a felismeréssel zárja, hogy egész életében az európai történelem e két traumáját akarta megérteni, s e törekvéssel a halottak iránti kötelességét teljesíti. Ezzel összhangban mélyen rezonál a kortárs és részben sorstárs Kertész Imre gondolataira, és vet számot Auschwitz utáni, abból kibomló életművével.

A kötet közepén egy rövid beszámoló olvasható a berlini Freud-konferenciáról, amely átvezet a *Freud Mózes* című esszéhez. Előzménye az *Európai Füzetek Hagyomány és freudizmus* című, 1998. 5. számának bevezetője volt, mellyel Heller bekapcsolódott a Freud *Mózes*-könyve (Freud: *Mózes és az egyistenhit*. Európa, Bp., 1987.) kapcsán az elmúlt években újra aktuálissá váló vitába. (Itt jegyzem meg,

hogy erre az előzményre nem utal semmi a kötetben, ahogy arról is csak a borító hátlapjáról értesül az olvasó, hogy a *Trauma*-kötet az elmúlt 15 év terméséből válogat: a megjelenés helye és éve egyik esszé végén sincs feltüntetve.) Mindenesetre a rekapitulált vita résztvevői Jerushalmi, „a zsidó emlékezés egyik legnagyobb eszmetörténésze”, Richard Bernstein és Jacques Derrida. Heller röviden felvázolja a Freud gondolatmenete körül kibontakozó, igen szerteágazó vitát, amelynek lényegi kérdései a következők: létezhet-e zsidó identitás a zsidó vallással való azonosulás nélkül; hogyan van köze az identitásnak az emlékezethez, leginkább a tudattalanban archivált emlékekhez (avagy lamarckista volt-e Freud); zsidó tudomány-e a pszichoanalízis; a tudományos igényű pszichoanalízis narratívája a Mózes-történetről lehet-e alternatívája és/vagy érvényes olvasata a bibliai szövegnek; hogyan adódnak át a történelmi emlékek, s amennyiben tudattalanává válnak, hogyan bukkanhatunk a nyomukra; rányomja-e a bélyegét Freud könyvére, hogy a holokauszt árnyékában íródott; az individuális trauma mintájára értelmezhető-e a kollektívtrauma-elbeszélések, illetve szent szövegek? A téma iránt érdeklődőknek érdemes kézbe venni Vajda Júlia alapos és gondolatébresztő recenzióját: *Mi van az archívumban? (Múlt és Jövő*, 1998. 4. szám).

Heller a freudi mű új aktualitását tárgyalva kifejti saját Freud-olvasatát is. A nietzschei „Isten halott! Mi öltük meg!” felkiáltásból kiindulva értelmezi a könyvet: Freud – a modern ateista, sőt „istentelen zsidó”, a pszichoanalízis maga – ölte meg a Tóra megölőjével, Mózesrel együtt a zsidó istent. „A zsidó neurózis, a bűntudat forrása az, hogy sosem vallották be az apa megölését.” (109. old.) Freud ezzel szemben „nyíltan vállalja az apa-istengyilkosságot” (107. old.), a tett újbóli ismétlését, és a beismeréssel magával végre megtöri az ősapa eredeti meggyilkolásának elfojtásából eredő neurotikus ismétlési kényszert, és megtisztít a bűntudattól. Az izgalmas és merész gondolatmenetet – amely akár rá is illik a fáradhatatlanul egyetemes kultúra- és vallásmagyarázatra törekvő Freudra – Heller végül

eljti, és a gondolatfutamot azzal zárja, hogy az elfojtott talán mégis örök-ké visszatér, mert tudattalanunkban a gyilkosság bűne véglegesen archiválódott, viszont az erőszak ösztönei szellemiséggé szublimálódhatnak, így válva képessé a kultúra létrehozására.

Az utolsó íráshoz érve az esszékötet kifárad. A *gonoszról* című okfejtés a radikális gonosz, avagy a démonikus meghatározására törekszik, végképp elhagyja a trauma-problematikát, és beéri az igazi mélyfúrásokat nélkülöző reflexiógyűjteménnyel a téma margóján. A kötet öt írásáról általánosságban is elmondható, hogy többnyire radikális állításokkal tűzdelt, olykor kinyilatkoztatásszerű végkövetkeztetésekkel rövidre zárt, izgalmas gondolatmenetek, amelyek megelégszenek azzal, hogy az olvasóban felkeltsék a továbbgondolás igényét.

PINTÉR JUDIT NÓRA

Erdélyi Ildikó: Tér és tükör

MINDENNAPI KÍSÉRTETEINK

Flaccus, Budapest, 2004. 181 old., 2200 Ft

Tér és tükör. Mindennapi kísérteteink – különös cím egy különös könyv borítóján, rejtelmeket sejtető, akárcsak az a Bosch-festmény, amely fölött, illetve alatt helyet kapott.

Ha az olvasó időnként megfordul a könyvesboltok „pszichológia” és „társadalomtudomány” feliratú polcai előtt, bizonyos idő elteltével rutinossá válik, nem hagyja, hogy elbűvölje a műalkotásnak álcázott tudomány: a szerző nevét keresi, nem a provokatív, avagy éppen rejtelmes címetek és az ízlés borítókat. Ahogyan megtanultuk tudomány és művészet különbségeit, éppen úgy azt is elsajátítjuk, hol húzódnak a tudományok határai, tudjuk, mi magunk melyik területet műveljük, és mikor merészkedünk idegen terepre. Tudjuk azonban (mert ezt is megtanultuk), hogy létrejöhetnek olyan zónák („metatudományok”), ahol át- vagy felülíródnak a korábban lehatárolt területek belső

szabályai, ilyen például a narratológia, a kognitív tudomány vagy az „evolúciós” tudományok. Léteznek olyan területek is, amelyek köré csak most épülnek határjelzők, viszonylagos szabadságukat nem is olyan régen „magyarul” a *studies* szóval jeleztük (*gender studies*, *cultural studies* stb.).

Erdélyi Ildikó tanulmánykötete valóban különös: a tanulmányok nem sértik a tudományok határait, ugyanakkor nem maradnak a határokon belül vagy kívül, és nem is a transz- vagy interdiszciplináris területekre épülnek. E különösség annak a ténynek az ismeretében sem magától értetődő, hogy a szerző pszichoanalitikus terapeuta és tudományos kutató is egyben.

KÖSZÖNŐ VISZONYOK

A „pszichoterápia tere” bizonyos értelemben találkahely. Egyfelől autonóm, önálló nyelvvél és intézményekkel, másfelől több mint százéves története során módosulásai a pszichológia, a bölcsész- és társadalomtudományok nagy paradigmaváltásait követték. Mégis, mintha az utóbbi évtizedekben mint „klinikum” az orvosi rendelők, kórházak falai mögé költözne: kvázi-orvostudományként őrzi belső rendjét, távol tartva azokat a területeket, amelyekkel éppen a pszichoterápiás tér sajátos „humán” jellege miatt érintkezett, illetve amelyek éppen emiatt jelentek meg terepén mint érdeklődők (lásd Heidegger, Ricoeur, Habermas, Hayden White, Foucault és mások pszichoterápiával foglalkozó írásait). A pszichoterápia tehát számos kutatást inspirált, ettől a határok még állnak, sőt talán éppen ettől áthatolhatatlanabbak, mint valaha, amióta létezik a pszichoanalízis.

Szabadjára engedve társadalomtudományos fantáziánkat, képzeljünk el egy vizsgálatot, amely Serge Moscovici francia szociálpszichológus klasszikus kutatása (A szociális reprezentációk elmélete. In: Serge Moscovici: *Társadalom-lélektan*. Osiris, Bp., 2002. 210–290. old.) nyomán a „pszichoanalízis szociális reprezentációira” irányul. Annyit változtatnánk az eredeti vizsgálaton, hogy a „populáció” nem hétköznapi emberekből állna, hanem a fentebb idézett könyvespolcok tar-

talmának létrehozóiból és használóiból. Talán elegendő lenne egyszerű tartalomelemzéssel olvasni a kortárs klinikai pszichoanalitikus szakirodalmat és – mondjuk – a kortárs társadalomtudományi szakirodalmat ahhoz, hogy értelmezhető eredményeket kapjunk. A két oldal neveinek vagy fogalmainak keveredéséről nincs mentális reprezentáció, másképpen szólva az a benyomásom, hogy a pszichoanalízis két, egymással nem érintkező diskurzust működtet. Vizsgálat hiányában még mindig fantáziánkra hagyatkozva: amennyiben csak a neveket (a leggyakrabban hivatkozott szerzőket) számolnánk meg: „kortárs klinikai” oldalon Peter Fónagy, Mary Target, Daniel Stern, D. W. Winnicott (ők egészen biztosan); „kortárs társadalomtudományi” oldalon Freud, Lacan, Julia Kristeva, Foucault (ők egészen biztosan). E képzeletbeli vizsgálatban szembevetnő, hogy „klinikai” oldalon Freud „nem egészen biztosan” jelenik meg, e terepen a diskurzus alapító atyja már nem tartozik a leggyakrabban hivatkozott szerzők közé (mivel vizsgálati eredményeink valójában nincsenek, csak annyit állítunk, hogy nem „kötelezően” hivatkozott szerző), valamint szembevetnő, hogy a neveken, az egyetlen „gyanús” Freudét leszámítva, nincs átfedés. És feltehetően ugyanez állítható arról is, hogyan használja a két oldal konszenzuális fogalmait, például „korai kötődés”, „tárgyakapcsolat”, „szelférzet”, „vitalitásaffektus”, „reprezentációs mentális modell” a klinikai oldalon; „gender”, „diskurzus”, „logocentrizmus”, „narrativitás”, „performativitás” a társadalomtudományi oldalon.

Noha tudjuk, hogy Freud óta az „individuálpszichológia egyszersmind szociálpszichológia is” (Sigmund Freud: *Tömegpszichológia és én-analízis*, In: uő: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. Cserépfalvi, Bp., 1995. 187. old.), képzeletbeli vizsgálatunk mégis arra enged következtetni, hogy az „individuálpszichológia” ma már nem csak a pszichoanalízist jelenti (a terápiás irányzatokat tekintve sem), vagy ha mégis, akkor ez az individuálpszichológiának nevezett pszichoanalízis köszönő viszonyban sincs a társadalomtudományokkal. A kortárs klinikai pszicho-

analízis teóriáit ritkán alkalmazzák a társadalmi, kulturális jelenségek vizsgálatában (pedig lehetne). És viszont: a „szociálpszichológia” ma már kevésbé jelent pszichoanalízist (inkább kognitív pszichológiai irányultságú, kísérleti szociálpszichológiát), de a pszichoanalízis által inspirált „szociálpszichológia” (vagy inkább társadalomtudomány) sem köszön be a rendelőkbe. A klinikai pszichoanalízis ritkán reflektál a „pszichoanalitikus” ihletésű társadalomelméletekre (pl. a gender, a hatalom, a diskurzus kérdéseire, amelyeknek természetesen elvileg lehet klinikai vonatkozásuk), a rendelők és konferenciák intimitása, úgy tűnik, nem igazán engedi, hogy a terapeuta-kutatók szokásaiktól eltérő „relevanciákkal” találkozzanak.

E jelenségnek részben oka lehet a pszichoanalízis intézményeinek (egyesületek, konferenciák, professzionális magánrendelők stb.) zártsága és talán ebből adódóan az érintett személyek intellektuális bezártsága. „Nagyon kevés gyakorló pszichoanalitikus van, aki egyúttal benne van az »akadémiai«, az elméleti pszichoanalízisben is” – nyilatkozta pár éve egy olyan gyakorló pszichoanalitikus (Mihalicz Csilla interjúja Lust Ivánnal a magyarországi pszichoanalízisről. *BUKSZ*, 2003. tél, 366–377. old.), aki benne volt az „akadémiai” világban, oktatott egyetemi, graduális képzésben olyanokat is, akik később talán nem is kívántak részt venni különféle módszerspecifikus terápiás képzésekben, és olyanokat is, akik igen. Lust Iván megállapítását kiegészíthetjük azzal, hogy nagyon kevés gyakorló pszichoanalitikus van, aki nem csak a rendelőjében, a terapeutaképzésben és az „akadémiai” pszichoanalízis terében van jelen. Erdélyi Ildikó e kevesek közé tartozik, szociálpszichológus egyetemi oktató és kutató, gyakorló és „akadémiai” (azaz publikáló) pszichoanalitikus, tanulmányait olvasva nagyon úgy tűnik, érdemes feleleveníteni az egykor jól megtanult freudi mondatot.

TÉR

A kötet tanulmányainak helyszíne a pszichoterápiás tér, mely definiálja a páciens és a terapeutát, a köztük lévő bonyolult viszonyokat és – talán ke-

véssé reflektáltan – azt a beszédmódot, amely egyiküket páciensként, a másikukat pedig terapeutaként nevezi meg. Ez egyben a pszichoterápiáról való beszéd tere, ahol a pszichoterápia különféle szövegei létrejöhetnek. A pszichoterápiás esettanulmányok tárgya sokféle lehet. Olykor „novellisztikus” körtörténetet és/vagy kezeléstörténetet közölnek, más esetben illuztrációk egy pszichopatológiai jelenség vagy terápiás beavatkozás megértéséhez. A tanulmányok sajátossága, hogy a terápia eszközei – a beszéd és az érzés – egészen mindennapiak, ám egyben diagnosztikai és terápiás műszerek is, a többé vagy kevésbé történeteszerű tanulmányok tehát műfajilag és stilisztikailag is klinikai szövegek. A nem szakmabeli olvasóban vegyes érzelmeket kelthetnek: bepillantunk valakinek a mélyen őrzött titkaiba, olykor e titkok számunkra is otthonosak, mert találkoztunk velük magunkban, családjunkban, barátainkban. Az ismerősség néha borzongást, szánalmat, idegenkedést vagy éppen különösen forró együttérzést ébreszt. De mindenképpen meghökkentő a nyelv, amely egy szerelmi csalódást „tárgykapcsolati zavarként”, a szeretet- és sikeréhséget „kóros nárcizmusként”, a semmi és a létezés összecsapásait „borderline személyiségzavaroként” képes megnevezni.

A *Tér és tükör* pszichoterápiás esettanulmányokat tartalmaz. A *Tér és tükör* nem pszichoterápiás esettanulmányokat tartalmaz. Az e két mondat közötti teret nem az én bizonytalan-ságom teremti.

„Tanulmányaim tehát [...] szakmai munkásságom különböző időszakában keletkeztek ugyan, de egészet teremt közöttük az a szándék, amely arra készítetett, hogy egy »térképet« vázoljak fel a mindennapi külső valóság és a szubjektív belső világ terei közötti eligazodáshoz, és annak a közös »mintha térnek« az elhelyezéséhez, amely a pszichoterápiás munka tere” (13. old.) – írja Erdélyi Ildikó a kötet bevezető tanulmányában (*A pszichoterápiás tér mint az interakció, a kapcsolat és a reprezentáció tere*). A klinikai pszichoanalízis és a társadalom- vagy kultúratudományok közötti bensőséges viszonyt talán éppen ez a „mintha-tér” teszi (tette, tenné) lehe-

tővé, ez a tér ugyanis a közös kérdések tere. A mindennapi külső valóság és a szubjektív belső világ kapcsolódása foglalkoztatja az „elemzőt”, legyen klinikus, szociálpszichológus, társadalom- vagy kultúrakutató. Ez a „mindennapi külső valóság” lehet társadalmi gyakorlat vagy a vágy/kapcsolat tárgya, ideológia vagy mentális munkamód, intézmény, család, kulturális jelentés, emlék, diskurzus; a kérdés mégis ugyanaz marad: milyen viszonyban van ez a valami az egyénnel, hogyan befolyásolja cselekvéseit, esetleg miképpen teremti meg magát az egyént.

A kötet beváltja a *Bevezető* ígéreteit. E szövegekben valóban kirajzolódik egy térkép, a tanulmányok sajátos teret hoznak létre: a „mintha-tér” e szövegek tárgya, helyszíne, ugyanakkor keletkezésük helye is. A szerző a hétköznapiságot ragadja meg a klinikai terepen: „Hogyan lehetne hozzáférhetővé tenni azokat a terápiás helyzeteket, amelyek bizonyos tekintetben hasonlatosak a mindennapi valóság helyzeteihez, de mégis különböznek tőle?” (15. old.). A terápia tere „mintha-tér” – mintha valóságos lenne, mintha fantázia lenne –, ahol folyamatosan formálódnak „a helyzet szereplői között a szimbolikus kapcsolatok és közös jelentések” (14. old.). E különös terep modellálja a páciens kapcsolatait, modellbe sűríti szenvedéseit és kielégüléseit: „mesterséges neurozist” hoz létre, olyan helyzetet teremt, ahol olykor a fantázia mintha valóság lenne, a valóság meg fantázia – azaz modellálja a reprezentációk alakulását. A „mintha” jelleg azonban arra is utal, hogy a terápiás helyzet modellálja az interakciót, a kapcsolatot és a reprezentációt mint olyat, valamint arra is, ahogyan mindezek módosíthatók.

A *Tér és tükör* tizenkét tanulmánya e különös térben játszódik; tárgyuk a fantázia és a valóság határvidéke, azaz a reprezentáció tere. A könyv maga is reprezentáció: megidéz azokat a területeket, ahol a fantázia és a valóság életre hívja egymást.

Az első fejezet tanulmányai a szociálpszichológiai kísérletezés és a pszichoterápia modellhelyzeteiben vizsgálják az interakció nem verbális – azaz viselkedéses – vonatkozásait. A

pszichoanalízis terében a páciens fekszik, nem látja a terapeutát, a két szereplő tehát olyan interakciós helyzetet működtet, amely kizárja a nem verbális viselkedés hétköznapi módjait, a másikkal szóló gesztusokat és mimikát, a másik megérintését és a tekintetek találkozását. Éppen ezért a terápiás helyzet különösen alkalmas arra, hogy megmutatkozzon, miért és hogyan hatnak az interakció „viselkedéses vonatkozásai”: az érintés és a tekintet. Egyfelől kontaktust teremtenek, másfelől az interakcióra vonatkozó speciális utalások. A pszichoterápiás térben, amely kizárja a tekintetet, az érintést, összeér múlt és jelen, fantázia és valóság, ezért egymásba érhetnek mindazok a tapasztalatok, amelyekből interakcióinkat szervezzük. „A szavak és a dolgok” viszonyára nézve e kutatás szó szerinti értelemben empirikus, éppen azt mutatja meg, hogy szavaink és „dolgaink” (testünk, bőrünk, érzékszerveink, önmagunk és „másikjaink”) egymásra vonatkoztatásának *tapasztalata* az, ami képessé tesz arra, hogy részt vegyünk egy olyan sűrű és rétegzett folyamatban, mint amilyen az interakció egykor volt és lesz.

A *Mitoszképzés a pszichoanalízisben. Elméletalkotás a pszichoterápiás tér mentén* fejezet tárgya Jacques Lacan munkássága. Lacan – ahogyan mondani szokás – a pszichoanalízis és a posztstrukturalista társadalomtudomány fenegyereke, igazi botrányhős, aki egyesületeket robbantott és épített, és akinek szövegei egyeseket ismételtetésre, másokat örök rejtvényfejtésre kényszerítenek. A tanulmányok alkalmazva ismertetik az olyan enigmatikus lacani fogalmakat, mint az „Apa neve”, a „tükör-stádium”, az „imaginárius” és a „szimbolikus”, vagy a tudattalan és a nyelv analóg strukturáltsága. Erdélyi saját esetrészlettel mutatja be a „keresést”, az ismétlés kényszerét és a keresőt („imaginárius”) vágy szimbolikus-szimbolizált megvalósíthatóságát mint lehetséges „gyógyulást”; az „apa nevének” hatalmát, amikor a korai anya-gyermek kapcsolat metaforáit működtető terápiás munkában megjelenhet az apa-gyermek kapcsolat sűrű metaforája, és e kapcsolat sajátosságai adódóan az apai név-

hez, önmagunk e speciális jelöltségéhez fűződő viszony.

TÜKÖR

A csábítás jelenségei az interakcióban: a „donjuanizmus” és a „fantomizáció” a kötet talán legizgalmasabb fejezete. A két tanulmány (*A csábítás lélektana: Don Juan és asszonya*, valamint *A „fantom” jelenség mint transzgenerációs örökség*) a vizsgált „speciális interakciós helyzetek” – csábítás, megigézettség, elbűvöltség – jellegzetességeit elemezve megfigyeli, mi történik a két szereplő között a csábítás-elcsábulás pillanatában, azokat a helyzeteket, amelyeknek kényszerében a bűvölet pillanata kimerevítődik, és azokat is, amelyek épp azért lehetnek kényszerítőek, mert a bűvölet csak pillanatnyi. Don Juan történetét mindannyian ismerjük, ha művészi alkotásban, esetleg saját életünkben találkozunk vele, talán el is tűnődünk, honnan ered a csábító varázsereje, és miért válnak az ilyen csábítások mindkét fél számára végzetessé. A *transzgenerációs fantom* fogalma talán kevésbé közismert. Megalkotói magyar származású francia pszichoanalitikusok, Ábrahám Miklós és Török Mária. A családi titkok „megöröklhetősége” kapcsán figyeltek fel arra, hogy a leszármazottak élményvilágában úgy van jelen felmenőik szenvedése, mintha ők maguk élték volna át (Ábrahám M. – Török M.: Rejtett gyász és titkos szerelem. Részletek a Burok és mag c. könyvből. *Thalassa*, 1998. 2–3. szám, 123–157. old.). A téma napjainkban igen divatos különféle közéleti és tudományos fórumokon. A múlt kísérteteit a történelmi traumák örökölhetőségének jelensége idézte meg, elsősorban az 1980-as évektől kezdődő „második-harmadik generációs” holokausztvizsgálatok számára. A *fantom* fogalmát kétségtelenül a holokauszttema tette népszerűvé.

Erdélyi Ildikó tanulmányának érdekessége, hogy nem a holokauszt és egyéb kollektív, történelmi traumák érintettjeinek pszichoterápiáján mutatja be, hogyan léteznek és mutatkozik meg a *fantom*. Az ő páciensei „hétköznapi” családi szegény áldozatai. A *fantom*, avagy *kísértet* Ábrahám és Török

szerint olyan „másik”, általában szülő vagy egyéb rokon, aki/ami a személyben a maga teljes (pszichoanalitikus értelemben vett) topográfiájával él és működik, a személy akaratától függetlenül. „A fantom olyan sebek, narcisztikus sérelmek hatását származtatja át a következő generációk tagjaira, amelyeket az előd szenvedett el.” (59. old.) A recenzió műfaja és keretei között elégedünk meg azzal a megállapítással, hogy a *fantom* létezése érzékletesen jelzi, hogy egykori kapcsolataink különféle okokból „személyként” válhatnak személyiségünk lehasított részévé. A „fantomizáció” és a „donjuanizmus” így talál egymásra. A fellobbanó szerelem és a lelkünkbe temetett élőhalottakhoz (fantomokhoz) fűződő kapcsolataink közös vonása az igézés, valamint az, hogy a terápia „mintha-terében” a Don Juan-típusú csábító és a „fantom” egyaránt úgy utal magára, hogy nincsen jelen. Kierkegaard *A csábító naplója* című esszéregényének hősen válik vizsgálhatóvá a lélektani tér, ahol a csábító munkálkodik. Az „elcsábított” nő egy másik mintha-terében jelenik meg: páciens, aki „donna-elvirasága” miatt kér terápiás segítséget. A „fantom”-tanulmányban bemutatott terápiás esetek hősnőinek „eredetmitosztát” a törvénytelen származású apa írja „kísértethistóriává”, a terápia az élet, majd a nőiség birtokbavételére irányul.

A „mintha-ter” szempontjából e két interakciós helyzet, a csábítás és a bennünk működő kísértetekkel való kapcsolat valóban speciális, a „donjuanizmus” és a „fantomizáció” e tér sajátos tükröződéseit mutatja: éppen annak „mintha” jellegére reflektál. „Feltételezésem szerint az interakció szereplői a társas kölcsönhatás során [a csábítás-elcsábulás pillanatában] olyan tudatállapotba kerülnek, amelyeknek a mechanizmusai a fantázia (a mintha-valóság) és a realitás határmezsgyéjén” működnek (45. old.). A „Don Juan-helyzet” tehát maga a „mintha-ter”. A „donjuanizmus” többarcú jelenség, ugyanaz a lelki működésmód jellemzi a fellobbanó szerelem pillanatait, a „kegyelem kegyeltjeinek” – népvézereknek, sztároknek – a varázserejét és azok szenvedéseit-szenvedélyét, akik egy életen

át kénytelenek Don Juanként a pillanat varázsához kötődni. A csábítás-csábulás mechanizmusa „tükör-effektusok” által működik, „a [csábító] hős létezése a látványhoz kötött” (uo.), a csábítás azokra a korábbi (korai) interakciókra utal, amelyekben az individuum létrejön. A csábítás a „kegyelmi pillanatot” idézi, amelyben a csecsemő azonosul tükörképe látványával, de csak arra az időtartamra, amíg anyja a tükör előtt tartja. „A tükör-stádiumban a létezés a tükör látványához kötött.” (47. old.) A csábító és a csábított egymás tükre lesz, vágyaikat kölcsönösen egymásra vetítik, egy korai életszakaszra jellemző, később patológiásként definiált lelki működésmódban, projektív identifikációval azonosítják önmagukat a másik vágyával. E „körös” folyamat a csábítás lélektana. A szerző a patológián mutatja be, hogy életünk rendkívüli pillanatait feltehetően azért olyan varázslatosak, mert e korai interakciókat elevenítik fel.

A *fantom* a „mintha-ter” különös szereplője. Nem reprezentáció, nem jelenítődik meg kapcsolatként a terápiában, mégis létezik: „[a terápiás téren] kívül fejt ki hatását, azaz a valóságban” (58. old.). Olyan idegen „lélek”, aki harmadikként kísérti a páciensnt a tünet, a terapeuta az értelmezhetetlenség formájában. A vizsgálat tehát „a fantomképződést mint az ősök hagyatékának interakcióba való beiktatódását kutatja” (176. old.).

A *fantom*-problematika számos kérdést vet fel a reprezentáció nyelvi, szimbolikus jellegére vonatkozóan. A „fantomizáció” lényege, hogy az elvesztett szerelmi tárgyat (pontosabban az alanyt – a terápia alanyának – vele való kapcsolatát) a hozzá fűződő szegyenletes titok miatt nem lehet megnevezni, lehasad a reprezentáció folyamatáról, elveszíti kapcsolatát a szubjektum beszédével. Ábrahám és Török *fantomelmélete* a reprezentáció és a referencialitás, a nyelvi működés kidolgozott fogalmi koncepciójára épül. A szerzőpáros szoros szellemi-baráti kapcsolatban állt Jacques Derridával, Ábrahám Miklós nyelvfelfogása több ponton rokonítható is a dekonstrukcióval. A kötet *fantomtanulmánya* nem elsősorban a nyelvi referencialitás vonalán értelmezi ezt a

jelenséget, hanem az „áttétel” működésén keresztül, amely tartalmazza a nyelvi reprezentációs folyamatokat is, de fogalomként leginkább a (terápiás) kapcsolatban mutatkozó vágy- és fantáziaműködésre utal. Ábrahám és Török szerint a „fantom” „kilóg” a nyelvből („hasbeszélőként” is emlegetik), e tanulmány a fantom nyelvenkívüliségét (elrejtettségét) a „mintha” és a „valóság” terei közötti hiátusként ábrázolja. A „fantom” nem jelenik meg az áttételben, azaz nem jeleníthető/élhető meg kapcsolatként, mégis létezik mint „reprezentáció” nélküli, ezért időtlen „realitás”. Az áttétel terében a fantom a páciens nyelvhasználatában kísért, nem róla beszélnek, hanem ő beszél. Az analitikusnak kell meghallania a páciens nyelvéből „kilógó” toposzokat, a fantom hangját, és visszailleszteni a szimbolizáció rendjébe.

A „fantom” elméleti szempontból is borzongató, a jelenség az értelmezőt a *referencia*, a *realitás* és a *reprezentáció* fogalmainak újragondolására kényszeríti, mintha e fogalmak változnának a fantom-jelenség által a meghatározhatóságból kilógó, teoretikus „toposszá”.

A negyedik fejezet Erdélyi Ildikó pszichodramatista munkásságának kutatási eredményeit mutatja be. A fantázia tere itt dramatikus játéktér, a csoport definiálja. Kettős „színpadról” beszélhetünk: a csoportdinamika teréről és a konkrét játékok teréről. E két tér természetesen összefűződik, többek között ez a jelenség teszi lehetővé a pszichodráma hatásosságát.

A *pszichodráma hatásmechanizmusa: Közös Rorschach vizsgálat pszichodráma csoportokban* című tanulmány ennek a megkettőzött térnek a működésmódját vizsgálja a szereplők múltjából eredő érzelmi-indulati tartalmak, folyamatok értelmezésével. Az „áttétel” működik a terapeuta és a játék főszereplője (a protagonista) között, a csoport és vezetői, a csoporttagok és a protagonista között és a csoport egyéb tagjai körében. A tanulmány kérdése, hogy e sűrű térben hogyan, miért módosítja egy adott játék a fenti bonyolult kapcsolatrendszer. A csoport viszonystruktúráit, az áttéti-viszontáttéti folyamatokat a szerző az interakciók dinamikájának

vizsgálatával ragadja meg. A közös Rorschach-vizsgálat (KRV) sajátos alkufolyamatok megfigyelését teszi lehetővé. A projektív teszt interakciós helyzetében a válaszok különféle jellegzetességein és szimbolikáján túl a válaszolók között létrejövő konszenzus (a közös válasz) alakulását és tematikáját is méri. A mérőeszköz maga is a fantáziaképződés és a kapcsolatok dinamikájának virtuális tere, „az élménymegosztás meghosszabbítása” (142. old.). A tanulmányban bemutatott pszichodráma-játékok főhősnői nemi és szakmai azonosságuk kérdéseit vitték színre, a játékok jeleit a női identitás korai variációit idézték, olykor talán a legkorábbiakat. A vizsgálat bemutatta, hogy a Rorschach-válaszok leképezik a játékok érzelmi tartalmait, és egyúttal folytatják (átdolgozzák) az általa kiváltott belső történéseket. A KRV és a játék egymásra kopírozása önmagában is érdekes eredményeket hoz, sajátos perspektívából válik láthatóvá egy kapcsolat érzelmi mintázata. A pszichodráma azonosulási láncokon keresztül hat: „A lejátszott téma által legérintettebb csoporttag fog azonosulni a protagonistával, de nem közvetlen úton, hanem a játéknak egy olyan szereplője közvetítésével, akivel a csoportban előzőleg szövetséget alkotott.” (142. old.) A játék indulatáttéti töltete és tartalmi tehát a csoportdinamika által terjednek, érzelmi szövetségek védnek más érzelmi szövetségek túlságosan erős hatása ellen – feltehetően nem csak a pszichodráma-csoportokban.

A kötetben újra és újra felbukkan a tükör-téma. A pszichodráma összefüggésében terápiás technikaként: „A tükörjáték olyan eszköz a pszichodrámaiban, amely által a protagonistának biztosítani tudjuk a képi gondolkodást, mely korábbi, mint a beszéd.” (105. old.) A „tükör”, illetve a tükrözés bizonyosan a leginkább megfoghatatlan „dolgoz” közé tartozik. A tükrőről születnek mítoszok, esszék, szépirodalmi alkotások is, tudományos szövegek azonban ritkán. Talán azért, mert a tükör inkább a különféle tudományos vizsgálatok, elméletek tárgyához fűződő erős metaforaként használatos (vö. „szülői érzelmi tükrözés”, „looking glass self”). A tanul-

mányban bemutatott pszichodráma-játékokban a főszereplők eljátszzák a tükörhelyzetet, a tükörbe nézés pillanatát, következményeit. A tükörmetafora megszemélyesítődik (a tükröt is szereplő játssza), a látvány és következményei a szereplők vágyai és indulatai szerint módosíthatók, a létrejövő tér tehát nemcsak a játék, hanem a megfigyelhetőség, a tudományos vizsgálat mintha-tere is, ahol valóban bemutatatható a „tükör” funkciója. Erdélyi számos pszichodráma-játékon igazolja, „mennyire lényeges, hogy a résztvevők tisztában legyenek a tükörnek az én felismerésében betöltött szerepével, valamint a tükör kulturális szimbolikájával” (105. old.). A tükör-játék elemzése (Alíz esete: 103–105. old.) bemutatja a tükör-szimbolika működését és funkcióját, így éppen ahhoz a „valamihez” kerülünk közelebb, ami a tükröt intenzíven működő, különös erejű metaforává teszi.

Az utolsó fejezet a szerző drogambulancián végzett terápiás és kutatómunkájának eredményeit összegzi. Az egyik tanulmány drogfogyasztókkal felvett terápiás első interjúk alapján vizsgálja a személyiség és a szervválasztás kapcsolatát. A másik esettanulmány egy drog- és alkoholfüggő fiú sikeres pszichoterápiájáról. A kábítószeres esetekben egyrészt fantáziák fűződnek magához a „szerhez” (nem kis részben a drog reprezentációi felelősek a személy függő helyzetéért), másrészt a kábítószeres olyan vegyi anyagok, amelyek éppen azért élvezetesek, mert módosítják („elaltatják” vagy [f]elszabadítják) fogyasztójuk fantáziaműködését. Ahogyan a kábítószeres, úgy a kábítószeres is különbözők, a droghasználat különféle modellhelyzeteket reprezentál. A „drogos” tanulmányokban a pszichés „szürrealizmus” válik megmutathatóvá. A „drogfantáziák” a mintha-térhez hasonló világot teremtenek, olyan csábító és biztonságos tereket, ahol működhet a szimbolizáció folyamata, elképzelhetővé válik az elképzelhetetlen.

A tanulmányok vizsgálati helyzetei tehát összemásolják a terápia terét és a kutatás terét, kihasználva a „mintha-tér” reprezentativitásának kétértelműségét, miszerint e tér meghatározottsága teszi lehetővé a meghatá-

rozás módjainak vizsgálatát. Az interakció speciális definiáltsága (az analitikus szituáció) olyan interakciót enged meg, amelyben vizsgálható utalások történnek magára az interakcióra, azokra az első „aktusokra”, amelyekben az interszubbektivitás létrejön. A „tükör-helyzet” a tanulmányokban maga is tükörré válik: a definiált terápia, „áttételi” helyzetekből visszakacsint az, amit „átteszünk”, és ami az ilyen helyzetet „áttételi”, azaz tükör-helyzetté teszi.

A *Tér és tükör* kötet a legkevésbé sem interdiszciplináris manifesztum, szándéka szerint arra sem hivatott, hogy felhívja a gyakorló terapeuták figyelmét arra, hogy rendelőkben „több dolgok vannak”. Mégis, a tanulmányokban alkalmazott módszertan a köszönő viszonyok helyreállításán túl felújíthatja a klinikai pszichanalízis és a tudás egyéb területei közti eszmecserét. Az olvasó „representációs – szimbolizációs” szokásain és szocializációján múlik, merre viszi fantáziája, meglepődve ismerheti fel tudományos és személyes problémáit ismeretlen helyeken: vagy a tanulmányokban bemutatott „rendelőben”, vagy a rendelőkben bemutatott „vizsgálati laborban”.

A szerző személyes konklúziót is megfogalmaz: „A tükrözések megragadásán keresztül azonban eljutottam az alkotás és a narcizmus csomópontjához [...]. Az alkotást olyan csábításnak tekintem, amely mintha-valóságunkban fejt ki hatását, a fantáziavilágunkra hat, s a hatás elsősorban a tükrözések révén érvényesül.” (53.old.) A szerző tükre a szöveg, a szöveg tükre az olvasó. Ez nem kizárólag a kötet tanulmányaira vonatkozik, feltehetően érint minden olyan „interakciót”, amely szöveg és olvasója, valamint szöveg és létrehozója között folyik. A *Tér és tükör* kötet sem írhatja ki magát az alkotás mintha-teréből.

Fertő Imre: Agri-Food Trade between Hungary and the EU

Századvég, Budapest, 2004. 257 old., 2940 Ft

Fertő Imre Budapesten, angol nyelven kiadott könyve az 1992 és 1998 közötti időszakot fogja át. Magyarországon ekkor zajlott az átmenet a tervgazdaságból a piacgazdaságba, ekkor alkalmazkodott az ország az összeomlott KGST-kereskedelem helyett az 1991-ben, az Európai Unióval kötött társulási szerződés kínálta új kereskedelmi lehetőségekhez.

Az átmenet éveiben a magyar agrárélelmiszer-szektor szerkezete, főként a külföldi beruházások hatására jelentősen átalakult. Ezek a befektetések jelentősen hozzájárultak a szektor versenyképességének javulásához. Az átmenet a magyar agrárszektorban 1998-ban véget ért, a tagjelölt Magyarország ekkor a csatlakozás új, intenzív alkalmazkodási szakaszába lépett.

A könyv a kereskedelem, ezen belül a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek kereskedelmének magyarázatához szükséges elméleti alapvetésekkel és fogalmakkal indul, majd áttekinti az agrárkereskedelmet magyarázó hagyományos és a növekvő jelentőségű „új” kereskedelem-elméletet.

Az elméleti felvezetést követi a kilencvenes évek magyar gazdaságát és mezőgazdaságát az európai 15-ökkel folytatott kereskedelem összefüggésében bemutató rész. Fertő itt elemzi a legfontosabb nemzetgazdasági mutatókat, a gazdasági környezet változásait, Magyarország kereskelempolitikai környezetét. Bemutatja a mezőgazdaság és az élelmiszeripar gazdaságon belüli súlyát, adatokat közöl a mezőgazdaság állami támogatásának mértékéről, a magyar mezőgazdaság versenyképességéről. Szektoronként vizsgálja a kibocsátást, a foglalkoztatást, a jövedelmeket, a munkanélküliséget, a termelékenységét, a fogyasztói és a mezőgazdasági termelői árakat. Áttekinti a cse-

rearányok, a külkereskedelmi árfolyamok és más fontos gazdasági jelzőszámok változásait és lehetséges hatásait a mezőgazdasági és élelmiszerszektorra és a kereskedelmi szokásokra. A változó kereskelempolitikai környezetben belül nagy figyelmet szentel az Európai Unió és Magyarország társulási szerződésének, ezen belül a mezőgazdasággal kapcsolatos engedményeknek. Kitér az európai szabadkereskedelmi megállapodás, az uruguayi kereskedelmi megállapodás következményeire is. (A kormányok által a mezőgazdaságnak nyújtott támogatás mértéke és szintje jól tükrözi ezeket a politikai és kereskedelmi változásokat.)

A magyar mezőgazdaság versenyképességéről szóló részben a szerző bemutatja a nemzeti, ágazati és vállalati versenyképesség mérésének különböző módszereit és koncepcióit, majd a magyar mezőgazdaság versenyképességének fejlődését vizsgálja. A Magyarországnak a 15 tagú Európai Unióval folytatott mezőgazdaságitermék-kereskedelmét elemző következő részben a szerző a teljes forgalom mellett sort kerít a fő termékcsoportok, térbeli eloszlások és a tagországok szerinti forgalom elemzésére is. Nemcsak a kereskedelem szerkezetét vizsgálja, hanem párhuzamosságait és koncentrációját is.

Ezután az úgynevezett konstans piaci részesedés elemzésével értékeli a Magyarország és az Európai Unió közötti agrárkereskedelem forrásait, majd a Balassa Béla és más szerzők által kidolgozott elmélet és mérési módszerek alkalmazásával a magyar mezőgazdaság komparatív előnyeit vizsgálja. A következő fejezetek tárgya az ágazaton belüli kereskedelem mérésének elmélete és módszertana. Ezt alkalmazza a teljes – s azon belül a 15-ök Európájába irányuló – magyar export és import vizsgálatokor. Az utolsó fejezetben tömören összefoglalja a főbb eredményeket és a jövőbeli kutatás lehetséges irányait.

A korántsem teljes felsorolás is jelzi, hogy Fertő Imre nemcsak jól ismeri, de nagy kedvvel és gondossággal alkalmazza is a kereskedelmi viselkedési módok elemzésének módszertanát és szemléletét. A kapott eredményeket statisztikai és ökonometriai módszerekkel is ellenőrzi.